

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2:687:001.4

О. Л. Білка

БІНАРНІ ВТОРИННІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ БІОЛОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ

Білка О. Л. Бінарні вторинні словосполучення в українській біологічній лексиці.

У статті розглянуто основні структурно-синтаксичні характеристики біологічних бінарних словосполук. У терміносистемі біології виокремлено дві групи бінарних метафоричних та метонімічних найменувань: субстантивно-субстантивні та субстантивно-ад'єктивні.

Ключові слова: бінарне словосполучення, метафоризоване слово, метонімізоване слово, метафоризатор, метонімізатор.

Билка Е. Л. Бинарные вторичные словосочетания в украинской биологической лексике.

В статье рассмотрены основные структурно-синтаксические характеристики биологических бинарных словосочетаний. В терминсистеме биологии выделены две группы бинарных метафорических и метонимических наименований: субстантивно-субстантивные и субстантивно-адъективные.

Ключевые слова: бинарное словосочетание, метафоризированное слово, метонимизированное слово, метафоризатор, метонимизатор.

Bilka O. L. The binary second combinations of words are in the Ukrainian biological vocabulary.

In the article the basic are considered structurally syntactic descriptions of biological binary combinations of words. In terminosistemi biology of voikremleno two groups of the binary metaphorical and metonymy names: substantivno substantivni and substantivno-ad'ektivni.

Key words: binary combination of words, metaforizovane word, metonimizovane word, metaforizator, metonimizator.

Структурна характеристика метафори та метонімії ґрунтується на одно-, дво- і багатокомпонентних одиницях. В українській біологічній термінології переважають саме бінарні (двокомпонентні) словосполучення. Учені наголошують, що процеси вторинної номінації у двокомпонентних та багатокомпонентних словосполученнях потребують особливої уваги, бо мають специфічну природу взаємодії структурних компонентів. Так, О. П. Винник дотримується думки, що метафора та метонімія у складі словосполучення виражають валентні зв'язки [2, с. 152], тобто “здатність слова входити до комбінацій з іншими словами, його потенційну граматичну, семантичну, лексичну здатність пов'язуватися з різними

класами слів” [3, с. 24]. Цю закономірність спостерігаємо в метафоричному словосполученні *плач рослин*. Слово “*плач*”, зазнаючи семантичного впливу лексеми “*рослин*”, змінює своє пряме лексичне значення (“*наповнюватися сльозами*”) та набуває вторинного значення – “*виділення рослинного соку*”. Мовознавці зауважують, що валентність у вторинних словосполученнях досягається зміною лексичного значення одного з компонентів метафори чи метонімії, але значення це повинно змінитися так, аби слово зі зміненим значенням увійшло до складу звичних семантичних зв’язків іншого. Семантичну зміну, що відбувається при цьому, супроводжує накладання на основне значення вторинного лише в одному з компонентів [2, с. 153].

Процеси вторинної номінації в бінарних словосполучах детально характеризує Н. О. Басила. Зміст метафоризованого чи метонімізованого слова вона визначає як його властивість зазнавати логічних валентних зв’язків другого компонента і змінювати свою семантику, а слова-метафоризатора чи метонімізатора – як властивість компонента бінарми змушувати інший компонент вступати з ним у відношення логічної валентності [1, с. 43]. Серед бінарних словосполучень дослідниця виокремлює три типи. До першого типу належить іменник у називному відмінку (Ін) та іменник у родовому відмінку (Ір). Другий тип утворюють якісний чи відносний прикметник (Пя, Пв) та іменник у називному відмінку (Ін). Третій тип – це іменник (І) та неперехідне дієслово (Д) [1, с. 3–4].

Кожна бінарна сполука складається із двох нерівноправних компонентів: головного і залежного. Н. О. Басила та Н. В. Пілецька вважають, що у всіх типах двоскладних вторинних сполук існує чіткий розподіл функцій: один компонент є своєрідним мікроконтекстом для метафоризації чи метонімізації іншого. Конотативне навантаження у сполученнях такого типу можуть мати як головний, так і залежний компонент. Виокремлюють два типи залежності: семантичну та синтаксичну. На семантичному рівні розрізняють: 1) слово, яке метафоризується або метонімізується, перебуває у стосунку семантичної залежності до слова, що метафоризує чи метонімізує; 2) слово, яке метафоризує або метонімізує, перебуває у стані семантичної зверхності до слова, що метафоризується чи метонімізується. На синтаксичному рівні компоненти бінарм досліджуваного типу також пов’язані нерівноправними відношеннями: залежне слово (Д в ІД; Пя в ПяІн; Пв в ПвІн; Ір в ІнІр) знаходиться у відношенні синтаксичного підпорядкування до головного слова (Ін у всіх чотирьох типах); головне слово (Ін у всіх чотирьох типах бінарм) знаходиться у відношенні синтаксичного домінування над залежним словом (Д, Пя, Пв, Ір). Тому в бінармах наявні на семантичному рівні – семантично залежне (метафоризоване чи метонімізоване слово) та семантично домінуюче (слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор); на

синтаксичному рівні – синтаксично залежне слово та синтаксично домінуюче слово [1, с. 21], [4, с. 19–23].

Термін-словосполучення, що має метафоричне чи метонімічне навантаження, виступає як одна номінативна одиниця, тобто при розпаді воно втрачає не тільки семантичну єдність компонентів, але й вторинне забарвлення. На початкових етапах виникнення аналітичної номінації конотативне навантаження можуть мати як опорний компонент, так і конкретизатор, проте з активним входженням у певну терміносистему вони втрачають емоційно-експресивне забарвлення й набирають ознак нейтральності.

У складі біологічної термінології виокремлюємо дві групи бінарних термінів-словосполучень: субстантивно-субстантивні та субстантивно-ад’єктивні. Першу групу утворюють субстантивно-субстантивні біологічні терміносполучення.

Модель 1: “Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування) + Ір як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор)”. Напр.: *плач рослин, цвітіння води, альбінізм рослин, шийка коренеплоду, шийка архегонія, шийка стовпчика, зів оцвітини, формула квітки.*

Конкретизатори субстантивно-субстантивних термінологічних словосполучень найчастіше виражені формами загальних іменників, хоч активно використовують і власні назви (епоніми), які стоять у постпозиції щодо опорного найменування: *тюльпан Шренка, ряст Галлера, апарат Гольджі, ряст Маршалів, шафран Гейфелів, ряст Пачоського, рястка Гуссона, чемериця Лобелієва, пижмо Пачоського, ковила Сирейщикова, півники Фоміна, аконіт Бессера, астрагал Цінгера, білотка Федченка, кінь Пржевальського.* Епонімами виступають не тільки імена біологів та людей, причетних до біології, але й імена історичних осіб, письменників: *мухомор Цезаря, дуб Сквороди, ковила Лессінга, береза Коцюбинського, гвоздика Коцюбинського, дуб Петра.*

До складу другої групи входять субстантивно-ад’єктивні термінологічні словосполучення, характерною рисою яких є граматична та семантична єдність опорного компонента, вираженого у формі називного відмінка та узгодженого з ним залежного компонента – конкретизатора, вираженого прикметником або дієприкметником.

Модель 1: “Пв як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”, відносний прикметник виражає ознаку через відношення до місця. Конкретизатори в таких словосполученнях містять вказівку на територію, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення (*австралійський какаду, американський метелик, американська мухоловка, китайська троянда, грецький горіх, африканський папуга, кубинський папуга, болгарський перець, камерунська*

проліска, іспанський пролісок), північний полярний регіон Землі (*арктичний люпин, арктична верба*), найвищу гірську систему Західної Європи (*альпійський очиток, альпійська білотка*), болотисте місце (*багнова осока, болотяна черепаха, болотні півники, болотяна сова, болотна незабудка, болотна калюжниця*), гористу місцевість (*гірський повзик, скельна фіалка*), велику площу землі, зарослу деревами і кущами (*лісовий жайворонок, лісова канарка, лісова куниця, лісова лілія, лісова осока*), частину океану (*морська лисиця, морська корова, морська капуста, морська оса, морський жолудь, морський коник, морський слон*), безлісу рівнину (*польовий жайворонок, польова березка, польова гірчиця, польова капуста, польовий жайворонок*), спеціально відведену площу землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі (*садова вівсянка*), територію, що містить багато піску (*піщаний сліпак*), листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб (*дібровна анемона, дібровна крупка, дібровний сфагн*), місцевість, на якій багато каміння (*кам'яний горобець, кам'яний краб*), рівну місцевість, вкриту трав'янистою рослинністю (*лучна жеруха, лучна конюшина, лучна шавлія, лучна тимофіївка, лучний лисохвіст*), природну або штучну заглибину, заповнену водою (*озерна жаба, озерний комиш*), водний потік, що живиться з джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирл (*річковий бобер*), великий безлісий, укритий рослинністю, рівнинний пояс у зоні сухого клімату (*степова черепаха, степовий орел, степовий жайворонок*).

Модель 2: “Пя як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Конкретизатори в таких термінах містять вказівку на колір (*біла акула, жовтий тирлич, зелена ропуха, синя волошка, сіра кропив'янка, сріблястий карась, фіолетова сиріжка, червона канарка, рожевий пелікан*), розмір (*велетенська вечірниця, гігантський дощовик, гігантський хвоц, малий підковоніс*); смак (*гіркий маслюк, кислий щавель, солодкий перець*), запах (*запашина рута, смердюча хрінниця, вонючий мухомор*), дотикові властивості (*найколючіша шипшина, колюча смерека, колюча ялина*).

Модель 3: “Пп як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Пор.: *бджолиний вовк, капустана попелиця, мавпяче дерево, оленячий лишайник, собачий кліщ, гусяча трава, ведмежа цибуля, гусяча цибулька, драконове дерево, зеброва амадина, котяча змія, мольне дерево*.

Модель 4: “ДПа теп.ч. як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + іменник у Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Активні дієприкметники в таких терміносполуках утворені від основи теперішнього часу за допомогою

суфіксів **-уч-** (**-юч-**) – від дієслів I дієвідміни: *буріюча сиріюжка, риюча ефемера, оживаюча лунарія, втягуючий корінь, повзаюча ефемера, чорніючий дзвінець, чорніючий сон, літаюча жаба, повзаюча ефемера, крокуючий кактус*; **-ач-** (**-яч-**) – від дієслів II дієвідміни: *свистяча квакша, сидячий листок, лазячі рослини, лазяча ліана*. Ознаку предмета за відношенням до активної дії в українській мові виражають прикметники і дієприкметники, але визначають її по-різному: прикметники вказують на дію, що є постійною для предмета; активні дієприкметники теперішнього часу визначають ознаку предмета за активно виконуваною ним дією зараз, у момент мовлення. Тому деякі дієприкметникові форми біологічної галузі втрачають ознаки дієслів і переходять у розряд прикметників. При цьому такі прикметники починають виражати постійні ознаки рослини чи тварини. Напр: *плачущий голуб, повзущий пирій, повзуча коюшина, повзуча рослина, летюча риба, летюча собака*. Зауважимо, що використання з номінативною метою активних дієприкметників теперішнього часу є не виправданим, оскільки вони суперечать нормам сучасної української літературної мови.

Модель 5: “ДПа мин.ч. як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Активні дієприкметники в таких термінологічних сполуках творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-л-**: *поникла шавлія, звабливий краб, соромлива мімоза*.

Модель 6: “ДПп як метафоризоване чи метонімізоване слово (конкретизатор) + Ін як слово-метафоризатор чи слово-метонімізатор (опорне найменування)”. Пасивні дієприкметники в таких термінологічних сполуках творяться від основи інфінітива за допомогою суфікса **-н-**: *блювотна сиріюжка, розмальована черепаха, облямований плавунець, облямована пеларгонія*.

Окрему групу утворюють бінарні словосполучення, у яких відбувається повна метафоризація чи метонімізація, тобто вторинне навантаження несуть обидва компоненти, як одне слово. Вони різноманітні за структурою, проте здебільшого їхніми складниками є присвійний прикметник та іменник.

Модель 1: “Пп+Г” Пор.: *варварин цвіт, журавлиний ніс, свиняче вуха, соломонава печатка, жіночі плити, адамове ребро, бараняча трава, божя чарка, жаб'яча цибуля, заяча сіль, кришталеве м'ясо, зозуліні черевики, венерин пояс, ведмеже вуха, вовчі серги, воронячий сир, вороняче око, божя благодать, собаче мило, дівочі очка, чортова вишенька, павине очко, аристотелів ліхтар, вовче лико, мишачий хвіст*.

Поодинокими прикладами в біологічній термінології представлені конструкції, утворені за допомогою відносного прикметника та іменника.

Модель 2: “Пв + Г”. Пор.: *балконне диво, кришталеве м'ясо, мильний корінь*.

Переходячи в наукову мову, такі терміни втрачають зв'язок із вихідними словами, тому прикметник уже не виражає значення присвійності чи відносності. Дехто з мовознавців аналізовані словосполучення відносить не до бінарних, а до ідіом метафоричного чи метонімічного походження [51, с. 156–157]. Уважаємо такі терміносполучення бінарними, адже ідоми характерні для фразеології, а не для наукової термінології.

Отже, серед вторинних біологічних термінів найбільша кількість бінарних словосполучень, оскільки метафоризоване чи метонімізоване слово найповніше виявляє своє значення саме у словосполученні. Між компонентами бінарних існує семантична і синтаксична залежність. Компонент, який метафоризує, виконує роль опорного компонента метафоричного чи метонімічного словосполучення; компонент, який тільки конкретизує головний, залежить від нього. Якщо метафоричне чи метонімічне навантаження несуть обидва компоненти терміна-словосполучення, то такі сполучення відзначаються і семантичною, і синтаксичною єдністю.

Література

1. Басилая Н. А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний : [Текст] / Н. А. Басилая. – Тбилиси : Издательство Тбилисского ун-та, 1971. – 78 с.
2. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Олена Павлівна Винник. – Харків, 2007. – 264 с.
3. Виноградов В. В. Стиль Пушкина : [Текст] / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1941. – 620 с.
4. Пілецька Н. В. Семантичні процеси в чеській економічній терміносистемі / Н. В. Пілецька // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. – Ужгород : УжНУ, 2008. – Вип. 19. – С. 19–23.

Перелік умовних скорочень

Д – дієслово

ДП – дієприкметник

ДПа теп. ч. – дієприкметник активний теперішнього часу

ДПа мин.ч. – дієприкметник активний минулого часу

ДПп – дієприкметник пасивний

Ін – іменник у називному відмінку

Ір – іменник у родовому відмінку

Пв – прикметник відносний

Пп – прикметник присвійний

Пя – прикметник якісний

Стаття надійшла до редакції 08.09.2010 р.